

II

Чи настоянка, чи дорога з її впливами вложили Горовенка, тільки лише, не вспів він перевернутись на другий бік, як заснув і проспав, не роздягаючись, до самого ранку. Вийшовши до снідання, Горовенко вперше побачив Галчину дочку Наталку: вона сиділа за столом. Як тільки ввійшов Горовенко, вона встала, пішла йому назустріч, простягла руку і привітливо попросила сідати до столу. Наталі недавно минуло двадцять вісім років. Стройна, висока, хоч трохи і повновида, вона зразу звертала на себе хоч чию увагу. Смугле, наче італійське лице, з легким ніжним рум'янцем на щоках; очі темно-блакитні, широкі, вогкі, чудовні очі; вони не блищали, не горіли, а сяяли якимсь м'яким, теплим сяєвом; ніс прямий, гострий; з-за коралових губ визирало два ряди маленьких, білих, мов крейда, зубів. На ніжнорожеве плече спускалась з потилиці довга, товста темно-золотиста коса м'якого шовкового волосся; воно аж одлискувалось. Більше всього вражали її очі, і не то щоб самі очі, а погляд їх — бистрий, глибокий, задуманий, спокійний, наче журливий, але гордий і ясний: щось незвичайне, щось таке, чого нема в других, світилося в тому погляді. Погляд і вирази лица мінялись у Наталки незвичайно бистро і без її волі; мінялись так, що по ним не можна було постигнути того, що діялось там, в душі, в самій глибині її. Горовенкові з першого погляду здалося, що у Наталчиній душі загніздилась якась сила, непостижима для неї самої, котра і керувала єю, гралася єю як хотіла, що сама Наталка, як кажуть, полум'я; але через кілька хвилин вона вся змінилась, і перед ним була натура холодній самого льоду, і в очах її він побачив чудний, наче хижий, але мертвий погляд.

— Чи добре спалося вам? — спитав Галкін у Горовенка.

— Послі вашої настоянки, хоч не схочеш, так заснеш.

— Ось покошуйте ще сеї: слив'янка, вистоянка, з самих венгерок.

Горовенко підвів чарку до рота і проковтнув кілька капель. З Наталкою розмова якось не йшла; Горовенко наче соромився її. Поснідавши, він пішов у сад. Йому нагадалась мати, він хотів бути самотою. За могилою цілі гони стояли вишняку і сливняку, з великою частиною сушняку. Насупротив більш гоней займали груші і яблуні. Стежка повела Горовенка вниз і вивела до ставка, на невеличку греблю, обсажену яворами. Ставок з одного боку заріс очеретом і лепешником. З греблі Горовенко піднявся узленою стежечкою на гору: тут він зроду не був, а коли і був малою дитиною, так забув. На взгір'ю і по горі стояли купами дикі дерева: в однім місті вічно темно-зелені сосни; в другому ялини; в третьому широковерхі дуби, там липи, а ген — берези спустили віти, неначе розпатлані дівчата у білих сорочках... далій осокори, за ними шумлять чуткі осики, на котрих осінь покропила немов кров'ю листя. Якась строга і радісна тиша царювала тут під золото-блакитним наметом осіннього неба. Горовенко став і німо дивився округ. Натовп дерев видав з себе якихсь спокійних, гордих велетнів. Враження природи зупинило в голові Горовенка течію думок, він стояв, дивився і нічого не думав, тільки любовав природою. Пройшовши потім кілька ступнів, Горовенко вийшов на прогалину. Перед ним стояв чудесний краєвид: внизу річка Глухівка лежала сизо-олов'яною стрічкою, від неї йшло взгір'я, на котрого попритулювались невеличкі біленькі хатки селян, неначе сирітка, налякана собакою, тулиться до зрослого. За селом, на самому шпилі гори стояло з півдесятка вітряків і ліниво, повагом махали своїми крилами, немов вже і їм важко було працювати, щоб нагодовати людей.

«Час вже до двору», — подумав Горовенко і подався назад, минаючи знайомі вже картини: тепер вони не давили вже його своїм впливом, зате думки розгулялись по волі, наче пустотливі школярі, вибігши з школи на муравник. В різні сторони сновали думки, зворушували з самого дна усю пережиту минувшину і сходились як радіус до центра, до одної невсипущої думки — про матір. Горовенко не примітив, як прийшов до могили.

— А я отсе вийшов кликати вас до обіду, — обіззався назустріч його Галкін.

— Вибачте мені! Не гадав так забаритися... пішов і не зчувся, як минав час, гарно тут.

— Коли б ви ще весною побули тут, а тоді б ви сказали — гарно! Се та обітована земля, де тільки і спочити людям, котрих утомило життя. Тут в отсім захистку заберешся у гушак, де тільки небо в щілині листя синіє, і забудеш про людей; про їх тяжкий пекельний побит і спочинеш в тихій безсловесній розмові серця з природою.

Горovenко мовчки слухав ліричну річ старого генерала, а думка про шпигунство Галкіна знов повернулася у його.

— Вийдеш між люде з сього едему, — говорив далій Галкін, — і серце аж заскрипить, так заболить: тяжко жити, а вмирати не хочеться. Сподіваєшся чогось кращого, хоч і знаєш, що те краще — доля не наша, а тих поколінь, що далеко — ідуть за ними.

«Говори, говори, — думав Юрко, — знаю, до чого ти ведеш, та не проведеш мене».

За обідом Наталя кілька разів пробувала завести розмову з Горovenком, але він відповідав як-небудь коротко, дивився хмуро, з-під лоба, наче боявся глянути на Наталю.

Минуло тижнів зо два. Горovenка гризла нудьга, котру добре знають ті, котрі приневолено сиділи без діла, без людей, з котрими б ділили б свої гадки і чувства, і мусили поневолі вертїтися біля одної думки, з якої іменно і треба б звернути. Горovenко рад би кинутися на всяку роботу, так коли ж нема ніякої, а тут і книжки його не приходили з Ломакова. До того ж шкодило йому ще одно сподівання. Сподівався він, що от, може, приїде до його «приятель» і привезе якийсь приказ, а з самого приказу, може, доведеться йому, Горovenкові, утекти з Глупова. От через се він не приймався за ту роботу, що ще давно в Ломакові загадав собі і задля котрої він кілька літ вже збирав матеріали: він бажав написати історію розвою економічного побиту на Україні. Матеріалу було у його назбирано доволі, стояло тільки прийнятися, упорядковати той матеріал, звести докупи. Така робота вимагала вільного часу. А хіба ж тепер, сидячи у Глупові, мало ще було у Горovenка вільного часу! Так «мало», що він не знав, де його дівати, куди від його сховатися. Але ж всякий раз, як приходило до його бажання взятися за сю роботу, приходила з ним і така думка: «Тільки розпочну, а тут скажуть — іди! Повинен іти і піду! Піду, хоч би тут що! Підожду ще». — Отсе сподівання, не даючи йому нічого робити, тільки більше ще нудило його: він добре бачив, що в Глупові не може бути задля його ніякої такої реальної роботи, котра б провадила до поставленої ним найближчої задачі — помсти. Ся робота жде його десь в іншому місті... «а тут треба покоритись поки що, терпіти і сподіватись».

Поки стояла суха годинна погода, Горovenко розважав себе проходкою по саду. В Глупові він ні з ким не хотів знайомитись; навіть коли хто приходив чи приїздив в гості до Галкіна, він не виходив з своєї хати. Аж пішли осінні дощі, мрака, негодь і невчасне болото, з хати нікуди і носа виткнути. В таку пору ще більш чує чоловік потребу перекинутись живим словом з чоловіком.

Чув сю потребу і Горovenко, але з ким же йому розмовляти? Самого Галкіна він стерігся і силкувався не заводити з ним щирої розмови, особливо про політику; а Галкін мов умисне вернув річ на політику, на сучасне життя. Се ще більш укріпляло в голові Горovenка ту думку, котра мулила йому з першого приїзду в Глупів, що Галкін взявся висліджувати його думки. Про Наталку думав Горovenко, що вона, хоч Галчина дочка, але натура молода і певно ще не зовсім попсована морально; а до того вона і до свого батька не вельми прихильна; з нею можна розмовляти, хоч теж треба бережно... бо все-таки...

І почав Горovenко щодня після обіду, як Галкін піде «на бокову», зіставатися з Наталкою на розмову. День за день він менше соромився і переставав боятися дивитися прямо в очі Наталці. Коли ж траплялося, що Наталя обідала у кого в Глупові, Горovenкові наче чогось не ставало. «От що значить потреба розмови з чоловіком», — думав він в таких случаях, сумуючи самотою; а нудьга зараз вилазить до його, мов баба стара з запічку, пристане і гнітить...

Прийшла зима. Приказ не приходив... По ночам стало нівідь-що снитись. А мати стала частій

ввижатися йому та інколи не одна, а стоїть з якоюсь дівчиною; наче ся дівчина і по знаку йому; здається, десь він її бачив; але скільки не силкується він здумати, ніяк не згадає, хто вона і де він її бачив. Нічого мати йому не говорить, тільки стоїть, дивиться на його своїм мовлячим поглядом: здається Горovenкові, що вона хоче промовити: «Юрасю, забув?» — і він кинеється до неї, припаде до лона і скрикне: «Матінко моя! не забув я, нічого не забув! Сама бачиш, сковано мене по рукам і ногам». Мати щезне, а дівчина стоїть... Чого вона стоїть? Хто вона така?

Прокинеється Горovenко хмурий, замислений, блідий, наче з недугу.

— Нудитесь ви, бачу, — говорив йому Галкін, дивлячись, як він марніє, — не диво! Стільки літ провели з людьми, з ділом, привикли... а тут, у Глупові, що? Сам знаю, що сидіти, зложивши руки, в чотирьох стінах тяжко, обридне; хоч кого нудьга возьме... ви б писали що в журнали, в часописи, — радив Галкін.

«Не проведеш, не проведеш мене», — думав собі Горovenко, слухаючи Галчину пораду і відповідав йому:

— Як же мені писати, самі знаєте.

— Знаю! Ісправникова цензура? А хіба її обминути не можна? І пишть тільки, а пересилати се вже моє діло.

Горovenко подякував і подумав: «Бач! як в око вліпив. Ловко під'їжджає, та дзуски! Не на такого напав», — а далій промовив: — Та й книжки мої ще і досі в Ломакові, а без них що ж я писатиму?

— Загляньте в мою книгарню, — сказав Галкін, — може, там знайдете що потрібне собі.

Горovenко і досі не знав, що у Галкіна є книгарня, бо ніколи не заходив до його в кабінет, і доволі здивовався тепер: в кабінеті стояли чотири шахи, повних з книжками. «Чудно», — подумав Горovenко і глянув в першу шахву на книжки: чудасія просто! філософічні твори кращих писателів XVIII і XIX віку! З книжок він глянув на Галкіна так, ніби хотів спитати у його: «Судовик? генерал? філософ... як се так?»

Галкін вгадав його думку і промовив:

— Дивуетесь, що у судовика, котрий цілий вік кис у чорнилі — та отакі книжки? Правда?

— Правда.

— Не дивуйтеся! Всякі судовики бувають. Правда: велику силу за свого життя вилив я чорнила в канцеляріях, але не думайте, щоб воно залило моє серце і душу... чоловік лишився у мені і по сей день.

Горovenко перейшов до другої шахи: історія, природовідання, медицина. В третій — чисто одна поезія! оригінальні твори поетів Англії, Франції, Німеччини і Слов'янщини. В дорогому оксамиті стояла ціла полиця золотообрізних книжок. Горovenко прочитав на корінцях: Євангеліє, Біблія, твори Шекспіра, Гейне, Міцкевича, Шевченка, Некрасова... Горovenко не знав, що і думати, і тільки спитав:

— На усіх сих мовах читаєте?

— Читаю! Колись умів і говорити, та тепер чи втну... без практики не вдержиш в голові чужої живої мови... Так-от, коли що вподобається, — берить, читайте... Я люблю з людьми ділитися книжками, та ні з ким. На лихо, і Наталя моя не вельми охоча до книжок, лінива таки. Ще поезію сяк-так любить; а що до історії, до філософії — не заманиш її... Не дівоче, видно, діло філософічні книжки... За одно хвалю її: «Кобзаря» на пам'ять знає.

У Горovenка якось приятно забилось серце.

— Значить, Наталя Олександрівна любить українську музу? — спитав Горovenко.

— Своє рідне треба любити.

Горovenко лукаво глянув на Галкіна; погляд його Галкін примітив і промовив шутковно:

— Певно, ви не гадаєте так, що українську музу люблять тільки ті, в котрих фамілія

кінчається на «како — он — ко»?

Горовенко всміхнувся і собі. «Щось тут чудне єсть, чого я не розберу, — думав він про Галкіна. — Хто він такий? Не може бути, щоб був з роду українець; вже одно «ін» вказує на се. Знов же дуже в його тверда вимова нашого «и». Українець ні вовік не скаже «любиты», хіба, може, правобережні там говорять так. Так де ж там візьмуться українці — Галкіни.

Одного вечора стояла надворі страшенна темнота; дощ лив як з відра. Всі троє наші знайомі сиділи мовчки за самоваром. Наталя вертіла в руках якесь шитво і не знала сама, що з ним робити? Чи шити? Чи кинути?

— Отсе шитво стільки тобі потрібне, як мені отой дощ, що аж плющить, — заговорив Галкін, — зложи його; не псуй очей, мережаючи при свічці, краще заграй нам або заспівай. Ви чули, як вона співає? — обернувся він до Горовенка.

— Не доводилось.

— Добре співає... Музикантша з неї невелика, техніки мало, хоч чувства в неї у музиці багато; ну, а що до пісень, так, не хвастаючись, скажу: добре співає.

— Годі вам, татусю, хвалити, — перебила його Наталя.

— Се правда, а не хвала... Голос у неї не щоденний, та вмів вона свою пісню влить в душу слухача; експресія велика у неї... Ось ну, сердешна Наталю, заспівай.

Наталя не змагалася, тільки промовила:

— Вам, татусю, мої пісні шкодять... якої ж вам?

— Якої?

— Еге.

— У мене сьогодні таке на душі, що бажаю слухати, слухати і слухати, не одну, не дві, а поки утомишся, співай.

— Се довго буде, татусю.

— Ніч велика. Починай, серце.

Наталя сіла до рояля, взяла кілька акордів і заспівала:

Дощик, дощик, капає дрібненько...

— Ні, ні! сеї не хочу... Ти мою знаєш? Наталя почала:

Tańcuście Polki.

Співала вона, справді, гарно. Пісня її лилася оксамитовими м'якими нотами, але дивне враження робила вона на слухачів: вони сиділи нерухомі, мов яка електрична сила придавляла їх. Горовенко бачив, як в очах і на лиці Галкіна сходились і нависли густі хмари печалі, гніву і журби.

— Дякую тобі, доню. — промовив він, зітхнувши глибоко, — дойняла, якраз в саме серце вцідила. Знаєте, за що я люблю отсю пісню? — спитав він у Горовенка і, не дожидуючи відповіді, провадив далій. — По-моєму, сю пісню, — вона стара, з 30 років ще, її в Росії чи й знають, а треба її переложити і на українську, і на великоруську мову, її тепер якраз на порі співати по всій Росії.

Горовенко глянув на його дивним питливим поглядом. Галкін, наче в відповідь на той погляд, говорив:

— Хіба не те саме ми бачимо тепер скрізь, особливо в Україні? Зверніть, будьте ласкаві, вашу увагу хоч на отсе...

— Ви, татусю, мрачно і сурово дивитесь на життя, — перебила його Наталя, — і хочете, щоби всі думали по-вашому!

— Не по-моєму, не по-моєму, а по-людськи. Та от, прошу вас, прочитайте.

Горовенко прочитав: «Вчера Киевский военно-окружной суд объявил приговор по политическому процессу. Суд постановил Ивана Копчиньского, 20 от роду лет, признать виновным в принадлежности к тайному противозаконному сообществу, имеющему целью в более или менее отдаленном будущем ниспровержение существующего порядка, и подвергнуть

смертної казни через повешення». У Горовенка виступив на чолі холодний піт; руки його дрожали; він сидів білий мов крейда.

— Читайте даліше... там вже веселіше буде... — сказав Галкін.

Горовенко читав: «Вчера состоялся танцевальный вечер в зале Киевской городской думы. Огромная зала едва могла вместить многочисленную публику, собравшуюся повеселиться. Танцевали до утра».

Галкін підскаочив з свого міста, плюнув і став ходити по хаті.

— Співай, співай, доню! Співай другої. — Але перш, ніж Наталя веліла завести пісню, Галкін обернувся до Горовенка і промовив:

— Хіба се не позор, не сором? Чоловіка присудили на смерть, а вони гайсають, радіють!

— Татусю, але Копчинський...

— Злочинець був? — хочеш ти сказати, — сердито перебив її Галкін. — Знаю, але що ж з того? Се діло суда, а ми знаємо, що він чоловік був, наш брат. Смерть висить над ним; роззявила свою прожерливу пельку, щоб проковтнути чоловіка, молодого паробка, а ми радіємо, танцюємо... тьфу!

— Сього не можна сказати, щоб публіка раділа, — заговорила Наталя. — Публіка зібралась собі повеселитися, просто не звертаючи ніякої уваги на процес Копчинського... Її і діла нема до процесу...

— Та, та, та! — перебив її Галкін. — Діла нема — тим-то я і кажу, що «їй діла нема» — бо нема у неї морального виховання! Будь у нашої публіки моральне виховання, вона засоромилась би танцювати, дивлячись на шибеницю, на могилу!.. Хіба в годину чуми, холери... Е! та що казати... — Галкін на одчай махнув рукою і сказав:

— Заспівай, серденько, про «Долю».

В полі доля стояла,

Брівоньками моргала...—

Полилися срібно-оксамитові звуки Наталчиного голосу. Від сеї не всидів вже і Горовенко; у його задрижало під жижками, він кріпко стис руку Наталі і промовив:

— Дякую.

Наталі здалося, що в очах Горовенка мигтіли сльози. В сю годину він забув, покинула його гнітюча його думка, що Галкін підкуплений шпигун.

— Коли не втомилась, так третю, — промовив Галкін до дочки. Наталка проспівала ще кілька українських і великоруських пісень. Галкін обняв її, поцілював в чоло, в обидві руки і, обернувшись до Горовенка, подав йому руку і сказав:

— Добраніч! Піду спати, а ви на мене не вважайте, коли охота є — співайте собі хоч до світу, мені байдуже! Я засну, — повернувся і вийшов.

Юрко і Наталя однаково чули потребу говорити і не знали, з чого почать розмову. Наталя взяла кілька акордів і спитала у Горовенка:

— Слухатимете чи ні, як співатиму?

— Слухати я рад, та боюся, що ми не дамо спати татусеві.

— Якраз! Ви гадаєте, що він справді спатиме? І не думайте! Защепне за собою двері і прийметься плакати.

— Плакати? — переспросив Горовенко.

— Еге! плакати; і проплаче усю ніч, гадаючи собі, що його ніхто не бачить і не чує... а я раз підстерегла...

— Та чого ж він плаче? — дивовався Горовенко.

— Господь його знає. Спитати не можна. Мені спершу здавалося, що у його є яке тяжке лихо, з котрим він ховається від людей... Думала, за ненею вбивається...

— Ваша неня давно вмерла?

— Я її не зазнаю... Далій стала я примічати, що він плаче раз у раз після моїх пісень, тим-то я дуже-дуже рідко співаю... Сказати би, що в його так вже розбудоражені нерви — так то ж ні з чого. Можна б гадати, що в його серце таке вже чуле, так тож навряд.

«От добрий случай, — подумав собі Горовенко, — розпитати, висвідати у неї, що за чоловік її батько», — і промовив:

— Мені здається, що у вашого татуса добре і чуле серце.

— Може, тільки я не розумію, чи може бути добре серце у деспота!

— Що ви кажете? У деспота! Чоловік, що плаче від таких пісень, що впивається піснею про волю... не може бути деспотом.

— Не судить так! Ви його ще не знаєте... а я... я винесла на собі його деспотизм. Я ось тільки другий рік вибилась на волю, куди хочу, туди іду, що хочу, те роблю, а то було без спросу нікуди... Сам сидить отут у заперті і мене держить; ні ми ні в кого, ні в нас ніхто. Та й тепер ще чого мені стоїть виїхати чи в театр, чи в концерт, чи так куди!..

— А мені здавалось — такий він розумний...

— Розумний, освічений — се правда... та що з того? Начитавсь він отсеї філософії і всіх людей міряє на свою мірку; аби що в кого хоч трохи не по його, вже він і відвернеться, і осудить.

— З ким же він у Глупові приятелює?

— А ні з ким...

— Я думав, з Пухном...

— Що ви! Щоб він з поліціантом приятелював!.. Та він Пухна не то що зневажає, а просто не переносить!

«Гм! — подумав Горовенко, — добре, коли б так справді; але чи не підвозиш і ти візка?» — Одначе у його наче що важке впало з серця; йому від чогось полегшало, він взяв дзиглик і сів рядом з Наталкою біля рояля. Наталка перебирала по клавішам своїми маленькими білими пучками.

— Може, вдвох заспіваєм, — сказала Наталя і стрельнула своїм поглядом Горовенкові в очі.

— Давно вже я не співав, більш півроку... здається, і голос спав. Але вибирайте яку. — Вона перекинула ноти і положила перед Горовенком дует: «Скажи ты мне: любил же ты?»

Дует не виходив до ладу.

— Треба навчитися, — сказала Наталка, — ви отут невірно берете, — вона нагнулась до нот так близько, що волосся її торкнулось об Горовенкову щоку.

— Час спати, — сказав Горовенко, скочивши з свого міста; він почув, що якась ніби електрична сила пробігла по йому.

— Спати вже хочете? — спитала його Наталка, дивлячись йому пильно в очі. Горовенко почув на собі той погляд, почув, що той погляд приковав його до міста, де він стояв.

— Ні, я не хочу ще спати... я боюсь, що ви втомились...

— Я?... я справді... ну добраніч. — Вона подала йому руку і сіла знов до рояля; вона чула якусь нову потребу бути одною, лишитися без людей; на самоті погадати.

А Горовенко, прийшовши додому, ліг в постіль, не роздягавшись; підложив руки під голову і пролежав до світу, не гасячи світла...